

Н. ДАУҚАРАЕВ

Н. Дауқараев

Кадрлар

БЕРДАН ШАНР

ҚАРАҚАЛПАҚ МАМЛЕКЕТ
БАСВАСЫ

Н. ДАУКАРАЕВ

Түркі

Қазақстан

Сейдахмет

Бердақ

Аңыз

БЕРДАК ШАИР

Тарихи-адеби изертлеу

Сейдахмет

Бердақ

Сейдахмету

4

10

ҚАРАҚАЛПАҚ МАМЛЕКЕТ БАСПАСЫ
НОКИС — 1950

I. КРИСПЕ

Уллы Октябрь социалистик революциясына шекем қарақалпақ халқы патша Россиясының енг артта қалған, шеттегі колонияларының брейу болып келді. Орта-Азиядағы басқа-да халқларға усап, қарақалпақ халқы-да озы мамлекетлигине, хешқандай сниси хукуққа, тенгликке не болы алған жоқ. Патша колонизаторлары, Хиуа амелдары, жергиликли эксплуататорларменен қосылып, минеткеш халқты ашықтан-ашық аяусыз езип келді. Талаушылық характерге не болған капиталистик формаға шекемги эксплуатацияның турлери шектен асып кетти. Минеткешлердинг такарғы копшилиги ащ-жалаңгаш, оғада аянышлы турде жасады. Патриаркал-уоу-лык қатнастынг қалдыгы кушли жагдайында, патша хукиметининг колониалык езушилиги астында жасаған қарақалпақ халқы озинааг экономикалық, мадени турмыснн рауажландыруға хешқандай мүмкиншилги ала алмады. Хазирги Қарақалпақстанның жеринде Октябрь революциясына шекем айтарлықтай санаат орны болған жоқ. Аул хожалыгы оғада жарлы, аур жагдайда болды. Диқаншылық ислери артта қалған, орта асирдинг құралдарыменен бажерилетугын еди. Минеткеш диканлар қаншама минет снгирсе-де куи коруге жетерлик ошим ала алмайтуын еди. Мие усындай аур жагдайда қарақалпақ халқы тутас сауатсыз қалды. Езуши класслар минеткеш халқты ноданлықта услады. Халқтынг басын дивменен уландыратуын толып атырган мешит, медресе, молла, ишанлар маденияттынг осуине бархама тосқынлық жасап келди.

Минеткеш халқ аур езушиликке, сниси тенгсизликке шдан тура алмады. Озы азатлығы ушын тынбай гурес алып барды. Халқтынг азатлық ушын алып барған гуреслери езушилер тарапынен избе-из қан тогуларменен бастырылды. Брик, минеткеш халқ еркин заман, бахытлы турмыстан умитин узбеди. Албетте, ол уақларда қарақалпақ халқы хешқандай тенглик ала алмады.

Текте Уллы Октябрь социалистик революциясы халклардың басындағы қара думанды сернип таслап, адам басының омирінде жаңға заман, жаңға даурдың жолы ашты. Уллы көсеміміз Сталин: «Октябрь революциясының жеңуи адамзат тарихында туңкиликни өзгеристи, дунья-жузилік капитализмни тарихи тағдирлерінде туңкиликни өзгеристи, дунья-жузилік пролетариаттың азатлық қаракетіндегі туңкиликни өзгеристи, пүткял дунья жузиіндегі эксплуатацияданушы массалардың гүресу усылларында хамь шөккетесу формаларында, турмысында хамь дәстүрлерінде, мәдениатында хамь идеологиясында туңкиликни өзгеристи көрсетеді»¹⁾ — деп жазды. Уллы Октябрь социалистик революциясының арқасында патшалық Россияның езилген халқлары милли теңгезликтеп, сығы құқуқсызлықтан барқула қутылды. Мәдени, сияси, экономикалық осудың кенг жолы ашылды. Бахытлы, шадды, азат турмыс басланды.

Коммунистер партиясының, совет ҳукуметінің басылығы астында, басқа халқларменен қатар қарақалпақ халқында теңлик алы. Озь маллекетлигине ие болды. Қарақалпақ Автономиялы Совет Социалистик Республикасы шөккетестирилди. Совет ҳукуметі жылларында Қарақалпақ Автономиялы Совет Социалистик Республикасы, патшалық Россияның енг артта қалған, шеттегі колониясынан гүлденген автономиялы республикаға айналды. Коммунистер партиясының Лениң—Сталин милдет сиясаты дүрыс амалге асыруының пәтижесінде уллы рус халқының туысқанлық жардөмименен қайта туылған қарақалпақ халқы социалистик құрылыстың барлық тарауларында тарикта болмаған тамаша табысларға жетисти. Жаңға қалалар, жаңға оиларас орынлары, қарханалар айда болды. Техниканың жаңға табысларыменен құралданған социалистик аул хожалығы раужланды. Қарақалпақ аулары танымаслық дәрежеде өзгерди. Халқымыздың мәдени—материаллық турмысы жақсарды. Социализм құрылысының тамаша табыслары мәдениеттің осунае барлық жағдайларды туырды. Қарақалпақ халқының мазмуы бойынша социалистик формасы бойынша мәдәтлик мәдениеті гаулап осип кетти.

Қарақалпақ халқының коммунизм рухында тәрбиеленип, совет ҳукуметі тусында илим алған милли кадрлары, илим хызметкерлері жетисти. Қарақалпақ совет әдебияты озип

¹⁾ И. С т а л и н. Шғармалары, 10 том, 240 бет.

қарақалпақ халқының алдағы қатарлы адамларының сана-сезими ости; жақсы турмыс үшін эксплуататорларға қарсы гүреске шықты хамь сол гүресте шықты. Сонлықтан да молла, ишанлар, билер, байлар Аживияз, Бердақ, Кунхожаларды қуғынға алды; олардың шғармаларын «патуасыз», «патуа басылмаған» деп көпшилик арасына таратуға, көпшилик жиналған жерде айтуға тиым салды. Олар жасырын атпенен жазуға мажбурь болды.

Мне усы жағдайлардың себебинен бзинг жас илимпазларымызға, жазушы, шаирларымызға тек бай фольклорды ғана емес, сонныменен қатар революцияға шөккетиги шаирлардың шғармаларын да илеуте, жинауға, жазып алуға, анықлауға тура келди. Бул жөинде бзинг жас илимпазларымыз, жазушыларымыз көп-ғана бағалы мнелер иследи. Толыпатырған фольклорлық материалдарды, революцияға шөккетиги шаирлардың шғармаларын бастырып шғарды.

Революцияға шөккетиги қарақалпақ әдебиятының көркели уақилиның брейи Бердақ Қарғабай улы. Бердақ шаир оның тематикасы кенг, мазмуы терең, халқтың демократиялық идеяларыменен толы көркем шғармаларыменен озь заманындағы шаирлардың барлығынан да алда турады.

Октябрь революциясына шөккет Бердақтың шғармалары баста созь бетине шыққан жоқ. Текте, 1913-жылы Петербург университетінің студенти И. А. Велдєв Конгратта болғанда «Шежире»нің бир болимин жазып алады. 1916-жылы Ашхабадта «Қарақалпақ халқының тарих етиш шғарған хикаяты» — деген атпенен қарақалпақ тлинде бастырып шғарады.¹⁾ Брақ, бунда кимнен жазып алғаны, Бердақтың аты айтылмайды. Бул басылғанында Бердақтың шғармалар топламындағы Шығыстың туылуын тариплейтуғын болимин жоқ. Қалған жерлері Бердақтың «Шежире»-сипен хешқандай айырмасы жоқ.

Бердақтың атағы хамь шғармалары шаирдың озь заманында халқ арасында белгилі болса да, кенг таралса да, оның шғармаларын жинау, жазып алу жұмысы Уллы Октябрь социалистик революциясынан кейн басланды. Бердақтың шғармаларының негизги қол жазбалары, оның омир баяны хамь әдеби хызметі жөиндегі мағлұматлар бзинг қолымызға жазба оригинал түриде келип тускен жоқ. Оның шғармаларының қарь турли коширмелері, қарь турля адамлардан жазып алған нұсқалары ғана жетисти.

¹⁾ См. Протоколы засед. и сообщ. членов Закасп. круж. любителей археологии и истории Востока, вып. 4, Ашхабад, 1916, стр. 46—51.

Онын омир баяны, адеби хызмети жониндеги мағлуматлар шаирди кооген, ол жонанде сяткен адамлардан жазын алынды. Албетте, бул мағлуматлар коп тексеруди, аныклайды керек қлады. 1932-жлы Каракалпак Илли Иизертлеу Институты шолкемлестирген экспедицияға қатнасқан жолхас Қаллы Аимбетов Бердақтынг бир талай шғармаларын жазып алды, жинады. Буяннан кейинги жылларда шолкемлестирилген экспедициялар Бердақтынг коп ғава шғармаларын жинады. Даслепки уақларда мындалы миллетшилер Бердақ сушы болган, ол феодализмнинг жыршысы деген сылтауменен онын шғармаларын бастырып шғаруға коп тосқынлықлар жасады. Онын шғармаларын бурмалауға трысты. Каракалпак халқынынг жас адебиятшыларына бул миллетшилерге қарсы гурес алып баруға тура келди.

1938-жылдан баслап Бердақтынг шғармалары журналларда, турли топламларда басыла баслады. Сонгын ала айрым ктап болып шықты. 1940-жылдан баслап бир қатар қосықлары рус тилине перовод етилди. 1938-жылдан баслап Бердақтынг омир баяны, творчествосы жонивде газета, журналларда изертлеулер шға баслады. Бул изертлеулернинг баслылары ретинде усы минетти жазын отырган автордынг „Қаракалпак поэзиясы ҳаққында“¹⁾, „Қаракалпак поэзиясы“²⁾, „Қаракалпак адебиятынынг тарихы жонинде“³⁾, „Революцияға шекемги каракалпак адебияты“⁴⁾, „Бердақтынг қосықлары“⁵⁾, XIX асирдеги каракалпак адебияты“⁶⁾, Қ. Аимбетов хамь У. Кожуровтынг „Қаракалпак адебиятынынг турлери“, Кожуровтынг „Бердақ“⁷⁾, М. Дарибаевтынг „Бердақтынг қосықлары ҳаққында“⁸⁾, Мамыраевтынг „Бердақтынг шғармаларындағы демократиялық идеялар“⁹⁾, И. Сағитовтынг „Бердақ—уллы патриот шаир“¹⁰⁾, С. Бассининг „Бердах - шаир—великий поэт-патриот“¹¹⁾,

1) „Қыл Каракалпакстан“, 1936, № 301, 302.

2) „Қаракалпак адебияты хамь искусствосы“, 1939, № 5, „Дружба народов СССР“, кн. 3, 1939, „Литература и искусство Узбекистана“, 1939, № 7—8.

3) „Қыл Каракалпакстан“ 1940, № 298.

4) „Бюллетень АН УзССР“, 1945, № 9—10.

5) „ҚК адебияты хамь искусствосы“, 1939, № 3.

6) Қол жазба, Каракалпак экономика хамь маданият Институтында сақланады.

7) „ҚК адебияты хамь искусствосы“, 1939, № 4, 5, 6, 7.

8) „Қыл Каракалпакстан“, 1939, № 208, 209, 211.

9) „Қыл Каракалпакстан“, 1940, № 287, 290, 291.

10) „Қыл Каракалпакстан“ 1940 № 273.

11) Каракалпак Мамлекет Баспасы 1943.

12) Каракалпак Мамлекет Баспасы, 1943.

С. Бекмуратовтынг „Қаракалпак адебиятынынг тарихи тамырлары хамь бзинг уазипаларымыз“¹⁾, Б. Исмаиловтынг „Науайы хамь каракалпак адебияты“²⁾, Қарабайдынг „Бердақ Қарабаев“³⁾ С. Бекмуратовтынг „Қаракалпак адебиятынынг мектеби кимнинг айналасында болды деген маселеге“⁴⁾, Х. Сеитовтынг „Қаракалпак адебиятынынг мектеби Бердақтынг айналасында болды“⁵⁾, Асанынг „Бердақ-қаракалпак адебиятынынг классиги“⁶⁾ қусаған газета, журналларда басылып шыққан жумысларын корсетуге болады. Автор бул минетлерден коп файдаланды. Тағыда соны айту керек, бул жумыслардынг озь уақтында улкен аҳметке не болуына қарамастан, толып атырған кемшиликтери бар. Енг алдыменен бул минетлерди ҳақиқат манисинде жургизилген тереңг изертлеудинг жумағы деуге болмайды. Булардынг копшилиги дерлик газетаға ылайықлап жазылған улумалық материаллар. Булардынг ҳеш қайсысы Бердақтынг омир баяны, творчествосы жонинде жинақды, толық мағлумат бере алмайды. Асресе Карабай, Мамыраев, Бекмуратов, Х. Сеитовтынг мақалаларында коп кемшиликтер, хателиктер бар. Енг алдыменен булар алған темасын Бердақтынг творчествосына тасирин тигизген каракалпак халқынынг басынан откерген тарихи-сияси, мадени-экономикалық жағдайларыменен жетерлик дәрежеде байланыстырмай, устиртин, бир беткей, тар колемде изертлейди. Бердақты асыра мақтайды, кемшилик жақларын буркен кетеди. Албетте, бул материалларды дыққатпенен қарап шғуға, снау жолыменен файдалануға тура келди. Ошан кейн Бердақтынг шғармаларын жазып алғанда, баспаға таярлағанда бир қанша өзгертилгени белгили болды. Сонлықтаң бул материалларды тексерип, негизги жазбасына салыстырып, геройларын бриши жазып алған адамлардан сорастырып, бирқанша дузетулер киргизип файдалануға тура келди. Марксизм-ленинизм классиктери, асресе косемлеримиз Ленин, Сталин ҳарь бир миллет маданияты, адебияты, мадени, адеби кубылыс белгили бир сияси-тарихи жамаетлик жағдайдынг тасири астында жарыкка шғатуғынын уйретеди. Путинсоюзлық коммунист большевиктер партиясынынг тарихы жамаетлик қозқарас, жамаетлик пкар, жамаетлик теориянынг пайда болуы

1) „Қыл Каракалпакстан“, № 4-V 1946.

2) „Совет окутуғисы“, 1948, май.

3) „Қыл Каракалпакстан“, 1940, № 271.

4) „Қыл Каракалпакстан“ 1948, № 48.

5) „Қыл Каракалпакстан“ 1948, № 14.

6) Бердақ, Толық жинақ, 1941, 3—10-бетлер.

жонинде бизди „Жамияттин рухлук турмысынын дузлуунинг дерегин, жамиятлик идеялардын, жамиятлик теориялардын, саяси коз караслардын, саяси макемселердинг келип шыгу дерегин—идеялардын, теориялардын, коз караслардын, саяси макемелердинг озгоринен емес, ал, жамияттин материаллык турмысынын жагдайларынан, жамиятлик болмыстан келеу керек, бул идеялар, теориялар, коз караслар хамь татыла баскалар сол жамиятлик болмыстынг саулеси болады“,— деп уйретили.

Сондай-ак каракалпак элбининг хеш уақытта да куракалпак халкынынг басында болган тарихи, саяси, экономикалык, жамиятлик-мадени жагдайлар ан сыртта турган жоқ хамь турууда мүмкин емес. Бердактынг шгармаларында геллеселуунинг революциялык, демократиялык, гуманистлик мотивтинг элементтери шаирды коршап алган жамиятлик жагдайдын тасирин астында жарыкка шыккан деп гана карауымыз керек. Бердактынг шгармаларын усы гоз караспенен гана изерттегенде тарихи шылынды дурыс корсете аламыз.

Сонинг менен қатар марксизм-ленинизм классиклери хар бир миллет маданиятынынг ишинде еки турли маданияттынг болатугынын, класслы жамиятте улума маданият, сонынг ишинде адабият-та класслык характерге, класслык мазмунга ие болатугынын, сонылактан да мадени, адеби мирасларды снау жолы менен файдаланудын кереклигин, миллет маданиятынынг ишинен бизинг заманымыз ушын, социализм курылысы ушын керектилерин айырып алып файдаланудын кереклигин уйретили. Бердактынг адеби творчестволык жолын, коз карасларын изерттегенде, онынг бизге калдырган мирасларын файдаланганда марксизм-ленинизм классиклерининг бул уйретулерин методологиялык курал ретинде файдаланамыз.

II. БЕРДАКТЫНГ ОМИРБАЯНЫ ЖОНИНДЕ

Бердактан қалган мирасларды изерттегенде онынг творчествосына тасирин тигизген тарихи-саяси жагдайлары менен қатар шаирдынг омир баяны да улаян ахмиетке ие. Бердактынг омир баяны жонинде бизинг колымызда жазба-оригинал материаллар огада аз. Бар материаллардынг копчилиги басқа адамлардан жазын алынган мағлуматлар. Усы материалларга караганда Бердакты корген, Бердак жонинде, онынг творчествосы жонинде коп нарселерди бие-

1) „ВКП(б) тарихи. Кыскаша курс“, 1-3 бет.

туғы қандекли Яхъя молла (1911-жлы 86 жасында олди), Кутль мурат беглер бегі (1942-жлы 93 жасында олди) хамь Мойнақ районунынг қазақ дарья аудсоветинде жасайтуғын гаррылардан жазын алган мағлуматлардан баска шаирдынг омир баяны жонинде оны шгармаларынан да коп нарселерди табуға болады. Шаир „Омирим“¹⁾ деген қосығында озининг омир баяны жонинде, қалай кун корип жасағаны жонинде бир, талай мағлуматлар береди.

Бердақ Қарғабай улы 1827-жыл туылып, 1900-жлы 73 жасында олген. Бердактынг рас аты—Бердимурат, Бердақ адабиятына лақабы Бердақ каракалпак халкынынг конграт арысынынг қолдаулы уруынан. Ол озининг омирининг кошилигин Каракалпакстаннынг арқа тарапы, Арал теңизининг туслик жақларында откерди.

Бердактынг акеси Қарғабай огада жарлы болган, „Брич талса брич таппай кун корген.

Бердақ жаслығында ауллык мектепти питкерип, медресеге кирген. Брак, жоқшылыктынг салдарынан медресени питкере алмай, кун корудинг сургинине тусип, талай изден басқа жақларга кетуге мажбур болган. Бушан кейинг Бердактынг барлык омири кемтарлык, жоқшылыкпенен откен. Шаир озининг аур турмыслары жонинде коп нарселер жазды. Бердақ „Жаз келерме“ деген қосығында озининг турмыс ауғалы жонинде:

«Таматым жоқ ишерге,
Колым жоқ кошеге,
Тосегим жоқ тосерге,
Биз сорлыға жаз келер-ме?»

Коснын жатар уйым жоқ,
Йипге тартар ким жоқ,
Толардан бизге буйым жоқ,
Мен сорлыға жаз келер-ме?»—

деп жазады. Мие бул узиндилерден Бердактынг турмысынынг қандай аур болғанын коремиз. Шаир озининг „Дзуран“ деген қосығында „Дуньяға келип коп жапа шектим, басымнан қайғы кетпеди, бир жутым ауқат маған қайғы болды, тосегим—топрақ, жастығым—кесек болды. Мал—дуньям болмады. Омирим қайғы-уайымменен отти“²⁾—деп озининг заманына налайды. Шаир „Билмедим“ деген қосығында:

„Устимде жаман ылаштық,
Онынг да бари-жери ашық,

1) Бердақ. Толық жинақ. Торткул, 1941, 93—99 беттер.

2) Бердақ. Толық жинақ. Торткул, 1941, 111—112 беттер.

Дуния маған болды қанық,
Не болармыды блимедим»—

деп жазады. Болмаса Бердақ „Кордим“ деген қосығында:

„Атам болды мұдамы аш,
Киімсіз қыппа жалаған“—

деп жазады. Біз Бердақтың өзінің шғармаларынан да, шаирды блетуғын адамлардың сөзінен де оның оғада жарлы болғанын, миеткеш халқтан шыққанын көреміз.

Бердақ жас уақларынан бастап саз шертуди, қосық айтуды үйренеді. Натижеде сазенде, қосықшы болады. Соңғынан атақлы шаир болған да, халқ тұтас сауатсыз жағдайда өзінің шғармаларын да сазға қосыл айтатуғын болады. Сонықтап да ол „Бердақ бақсы“ деп те аталған. Бердақтың қай уақлардан бастап жаза баслағаны бізге белгисіз. Солайда ол 25 жасында халққа танылған белгилі шаир болады. Бердақ өзінің „Омирим“ деген қосығында, 25 жасында:

„Белгилі халққа ншамы,
Ядында тұр харь қашаны,
Қартайғанда Кунхожаны
Көрген кунлерим-кунлерим.

Айтп сөзимди тығлатп,
Кеміс жерлерин онғлатп,
Бір ярым ай бирге жатып,
Хазь етип откен кунаерим“¹⁾—

деп жазады.

Буннан биз 25 жасларында Бердақтың шаирлықты қасып етип алғанын көреміз. Атақлы шаир Кунхожаға өзінің шғармаларын оқып беріп, дузеттирип журғени коринип тұр.

Бердақ медресени питкере алмаса да, бір талай оқыған болуы керек. Себеби ол өзінің „Шар тарште кеудим менин“ деген қосығында:

„Қалем ұслап, сөзлер жаздым,
Тасип етинг, жүден азым,
Мынган емес, жүзден оздым,
Айтарым көп, тынгла мепи.

Өзимде жоқ асқан блім,
Емес едим талып нлім,
Харь уақытта төгер тлім
Хате болса афу етинг“²⁾—

деп жазады. Оннан кейін Бердақ „Шежире“ деген қосығында „кордим шежирени нусқадан“, ктап корdiam мусаннип-

¹⁾ Бердақ. Толық жинақ. Торккул, 1941, 64—62—беттер.

²⁾ Сол ктап, 95—бет.

тен, созь еситтим Андалиптан“ дейді. „Ахмақ патша“ поэмасының крис созинде көп нарселерди оқығанын, көп ойланғанын, бул поэманы бир жыл, он еки ай жазғанын айтталы. Мие булардан Бердақтың блимли болғанын көреміз. Бердақ сауатлы, озь заманының блимли адамы болуыменен қатар, шғыс халқларының адебиятыменен жақсы таныс болған. Асресе Науайы, Махтум-Қулы, Фзулининиң шғармаларыменен жақсы таныс болған хамь олардан үйренген. Бердақ өзінің „Излер едим“ деген қосығында:

„Шар ктаптан тура қаштым,
Науайыдан сауат аштым,
Фзулиден дурлер шаштым,
Дилуарларды излер едим,
Махтум-Қулыны оқығанда,
Кеміс бар-ма, айтың онда“¹⁾—

дейді. Соныңменен қатар Бердақ харь тарапеме бай ауз адебиятын жақсы билген хамь оны өзінің творчестволық исинде оғада шеберлікпенен файдаланған. Оның ири, көлемли шғармаларының коншилги усы ауз адебиятының тикарында жазылған. Маселен, Бердақтың «Шежире», «Ахмақ патша» қусаған поэмалары халқ легендаларының тикарында жазылған. Бул жағынан Бердақтың творчествосын рус халқының ұллы шаиры А. С. Пушкиннің творчествосына салыстыруға болады. Себеби А. С. Пушкин өзінің „Алтын балық хақында ертеке“ „Пои хамь балда хақында“, „Салтан падша хақында ертеке“, деген хамь басқа да бир талай шғармаларын фольклорға тикарлап жазғаны белгилі.

III. БЕРДАҚТЫҢ ДАУРИ

Бердақтың шғармаларында революцияшыл - демократиялық мотивлар оғада көп ушырасады. Бердақтың шғармаларындағы бунингдай революцияшыл-демократиялық идеялар басқа жақтап келген, басқа бир сияси ағымның, сияси ағымдағы адебияттың ямаса айрым адамлардың дара басындағы идеялардың тасири астында жарыққа шыққан жоқ. Аябетте, Бердақты бунингдай хақтық халқтық, демократиялық пикирге—көз қарасқа не қылған сол Бердақ жасаған даурдеги қарақалшақ халқының сияси, жамиятлик, экономикалық жағдайы екенлигине хелиқандай шубха жоқ.

Қарақалшақ халқы XVII—XVIII асрлердинг дауамында Сыр-Дарьяның томенги бойларында жасады. Турли тари-

¹⁾ Сол ктап, 193—бет.

Хя—саяси жағдайлардың себебинен XVIII асирдинг орталарынан басып Хорезмге қарап көшті. Хиуа ханлығы қарақалпақтарды озы қол астына бағындыру үшін барлық илажларды иследи. XIX асирдинг басында қарақалпақтар Хиуа ханлығының қол астына бротала отип болды. Қарақалпақ халқының буннан кейнги саяси экономикалық турмысының тағдири Хиуа ханлығының жургизип отырған саясатынан ғарезли болды. Хиуа ханлығы қарақалпақтарға кушпенен бағындырылған халқ деп қаралды.

Қарақалпақтардың озы ишиндеги эксплуататорларының Хиуа феодалларыменен бирлесип қатты езунинг астында минеткеш халқ коншидигининг хожалық турмысы оғада аурлап кетти. Сыр Дарьяның хамь Жанга—дарьяның бойларындағы коп кушлер сарип етип, келеге келтирип, диканшылық етип отырған жерлеринен айрылды. Жангадан қонысланған Аму Дарьяның томенги жағындағы су алған батпақлықларды келтирип ямаса су бармаған партау жерлерге жаңгадан жаплар қазып су апарып, етип егудинг оғада қиынлығы кенг турде диканшылық етуге мумкиншилик бермеді. Кошип-қонып шаруашылықпенен купелтуге сонша жыллар бойына жаугершиликтивг, кошудинг салдарынан мал басының кемип қалғанлығы жол бермеді. Натигеде қаншама қиыншылық болса-да, илажсыздан отырқышылыққа айланып, диканшылық етуге мажбур болды. Бир жағынан мал шаруашылығы-да ахметли орын тутты. Табия-жаратылыс жағдайға муапық, шаруашылықтанг баслы тура қара мал асырау болды.

Қарақалпақ халқы Хорезмге кошип келгеннен кейн, хожалық турмыста балық аулаушылық оғада ахметли орын тутты. Асиресе малсыз, жерсиз жарлылар илажсыздан балықшылық етуге мажбур болды.

Хиуа ханлығы қарақалпақтардың арасында озининг устемлиги беккемлеу үшін, бурыннан халқ арасында магибиллик жургизип киятырған қарақалпақ билерин озине тартты, солар арқалы озининг хукимин жургизуди қатты қолга алды. Қарақалпақтардың билерин ханнинг ози тасиклайтуғын болды. Бул билерге халқ устинде хуким суруде, салгырг жинауда, жер хамь мулктен файдалануда озы еркинше ислегуге хуқуқ берди. Натигеде, усы билер арқалы озининг устемлиги жургизу арқалы Хиуа ханлығы қарақалпақ халқының саяси еркин-хуқуқын путкиллей сап-ластырды. Хиуа ханлығы Орта Азиядағы басқа халқлар арасында алде қашан сап-ластырылған уру басы—феодаллардың абрайын котерип, урулық қатнастынғ қалдықтарын

жамнетлик турмысының ашық картинасы жатыр. Бердақтың поэзиясының тикарғы мотиви — қарақалпақ халқының жамнетлик омирин жырлау, халқтың аур турмысын суретлеу. Бердақ қарақалпақ халқының куанышына-да, қайғысына-да ортақ болды, соны жырлаған саяси жыршысы болды. Бунынгдай реалист, талантлы шаирдың шғармасының бағалылығы озы заманындағы халқ турмысын шындықпенен корсетуиенен ибарат. Сондықтан-да онынгдай шаирлардың аты асирлер бойы халқтың ядынан шықпайды, халқ оны барьхама қадирлейди.

Бердақтың поэзиясын—қосықларын оқып отырғанда коз алдында адамды, адамлардың дослығын суйетугын улкен бир гуманист шаир елеслейди-де отырады. Халқлардың дослығы, адамлардың брип-бри суйуи бурыннан ақ адамзатқа идеал болған нарсе. Халқлар—адамлар барьхама дос. Халқлардың, адамлардың дослығын тек эксплуататор класслар ғана бузған. Адамды, дослықты суйуи бурынғы уақытта-да, қазирги уақытта-да жамнеттинг алдығы қатардағы адамларының бойына питкен еип жақсы қасиетлерининг бреуи болып келди. Бердақтың кенг тараулы шғармаларының қайсысын алып қарасаң-да адамды суйуи ашықтан-ашық коринип турады. Бердақтың қайсы қосығын алып қарасаң-да онынг геройлары дуньяда болған жақсы адамларды суйеди хамь сонингдай болуды арман етеди. Онынг лирикалық қосықтарының мазмуну аур турмыстынғ дартлери, қайғыларымен толы. Брақта Бердақ хешуақытта аур турмыстынғ азабына, қайғысына берилип муяғаймайды, тунгилмейди, келешектен умит узбейди. Ол озининг геройларына бул аур қайғылы дартти жентип шғу үшін тынбай гуресу керек, умтылу керек, талап ету керек, хадал минет ету керек деп кенгес береді. Усы хадал минеттинг арқасында камалға келесенг дейди. Минетсиз, брединг кушименен тауып жеген палдан, озы кушингменен манглайынғды терлетип жеген бир зағаранг жақсы деп минетке угитлейди

Тургелин ертеден жумьсқа шығип,
Козингдам қабартып, бесингдаи бутип,
Дзенгди сызлатып, минетипи шегип
Жеген бир зағаранг палдан жақсырақ!)*—

деп жазды Бердақ. Бунынгдай халқты минет етуге, минет суйуге шақырған қосықлар Бердақта оғада коп. Бердақ озининг бунынгдай қосықларында қарақалпақ халқының минет суйиши қасиетин тағы бир мартебе дәлиллейди.

*) Соа ктапта, 15-бет.

Бердақ бір адамның устiнен екiншi адам мaтiбилiк етуiн, бiр адамның екiншi адамның кушiнен фaйдaлaнушын жек кoрeдi. Эксплоaтaтoрлaрдың қол астындa eзaлшын азап кoрiп жүрген бaшaрaлaрды аяйдь. Олардың аур турмысына, қайғысына кaбырғасы қайысады, жаны ашиды, oныңдaй адамлaрғa oзиниң aқылы айтады.

Бердақ oзиниң көпшiлик қосықларындa жaрлы мiнeткeш хaлқтың турмысын, oның кyи кoрyдeгi аур азапты мiнeтшiн жaзaды. Бул аур турмысты oғaдa шeбepлiкнeнeн кoз алдыңғa eлeслeтeдi. Сeбeби Бердақ жaрлы мiнeткeш хaлқтың турмысын oғaдa жaқсы билдi, oзи-дe сол мiнeткeш жaрлылардың бpeуи eдi.

Бердақтың мaйдa лирикалық қосықларының идеясын жaқсы бiр қасиeтi oның гумaнистiк пикирiндe. Гумaнистiк мaзмyндaғы қосықлар Бердақтa бpeу-жapым емeс, бapлық қосықларь дерлiк усы гумaнистiк, oтiмiстiк пикирлeрменeн тoлы.

Бердақтың жас уaқлaрдaғы жaзғaн қосықларының көпшiлiгi дерлiк тaбиaттың турлi кoринислepiн, eдeттeгi, турмыстaғы кeлiсiмсiз, жaрaмсыз iслepдi кулки қлып, oныңдaй iслepдeн көпшiлiктi жирeндiрiп, қaшыратуғын пикирдe бoлып кeлeдi. Буньдaй турдeгi қосықларына „Муйтeн“, „Блeсeнг-бe“, „Oгизим“, „Шғырым“, „Aлты қыз“, „Кус“, „Хoжaм“, „Тойдa“ қyсaғaн көп гaнa лирикалық шғaрмaлaры жaтaды. Eгepдe Бердақтың усын-дaй қосықларын тeкceрiп oтырсaңыз, бapлығындa-дa снiяси, клaсслық мaнi бapлығын кoрeсiз. Мaсeлeн, oның „Oгизим“ дeгeн қосығын aлып қарайық:

«Таяк урсам аушменен дөндiрiп,
Жep айдыман қара кушке кoндiрiп,
Гyндe aғашты eнгeсiнe мiндiрiп,
Тapғaды тырбанып қара oгизим.

Бac жбид коймайды, күндe үзeдi,
Oзимнeн бaсканы кoрсe сүзeдi,
Күндeгi жұмысын oзи сeзeдi,
Aулғa бeлгiли қара oгизим»—

дeп қoсқa жeгiлгeн қара oгизидi сурeтлeйдi. Oның мoйнындaғы гyндe aғашын, тырбанып гyндeнi тapтып жүргeнiн, таяк жейтуғынын, oғaдa аур жұмысты oрындайтуғынын айтып кeлiп, қoсық:

«Нeлeрлi кoрмeдi,» ipaнлaр бaсым,
Aзaптaн aқтылар кoзiнiшiп жaсым,
Oмшiрiмшe бiргe жүргeн жoлдaсым,
Aтaқлы, кaруын қара oгизим!»—

1) Сол ктап, 131-бeт.

дeп oзиниң басындaғы азапты аур мiнeттe, қара oгизидiң мiнeтiмeнeн салыстырaды. Бoлмaсa „Тойдa“ дeгeн қoсығындa тoйғa бapғaн адамларды жaзып oтырып, aрасындa бaйларғa, билepгe, aтaлықларғa eт, пaлaу тapтылып aтырсa, бiз қyсaғaн жaрлыларғa жaрмa-дa жeтпeй қалды дeп кулeдi.

Бoлмaсa Бердақ «Блeсeнг-бe» дeгeн қoсығындa aдeур жaсқa бapғaн, мyртлы, сaқaллы адамның мaлышa—бaйлығынa иceнiп жас қызларменeн oйнап, oзь тeнгi емeс жас қызлардaн дaмeткeнiн кулки қлып жaзaды.

Oзь тeнгiмeнeн oйнамaй, aдeттe, турмыстa кeлiсiмсiз iскe қapсы, oны iслeушi aдaмды кулки қлып жaзып, қoсықты:

„Aртық жepиң мaлың көпшi,
Oны дaғы бaсқa жeптi,
Mенiң ушың сaлмa eптi,
Oзь тeнгiңдi блeсeбe!»—

дeп, артық жepиң мaлың көп шғaр, бpaқ oны жинaғaн-дa oзинг емeс, бaсқa aдaмлар, eш салып, бoсқa зopлaнбaй, oзь тeнгiңдi тaнсaнғ бoлмaй-мa дeп пiткeрeдi. Mнe усындай сaтирaлық—кулкилi қoсықларындa-дa снiяси-клaсслық кoз қapac бapьқaмa кoринiп oтырaды.

Бердақ oзиниң „Бил“ дeгeн қoсығындa мiнeткeш жaрлылардың аур турмысын сурeтлeйдi. Aш-жaлaнғaш жaрлылардың қaндaй аур азапларменeн қазу қазғанын, суықта жaлaнғ aяқ жүргeнiн, бiр қaтaрының aштaн oлгeнiн айтады. Бул аур азапта жүргeн жaрлылардың турмысына Бердақтың жаны ашиды, oларды аяйдь. Бердақ хaлқтың басындaғы аур аухалды oзиниң басындaғы аур аухал дeп тyсiнeдi. Oзиниң жeкe басының мaқсeтiнeн хaлқтың мaқсeтiн жoқapы қoйдь. Oзь басындaғы хaдiсeнi жaзса, oны жaрлы хaлқтың басындaғы хaдiсeмeнeн бaйлaныстырaды. Oл oзиниң „Жаз кeлeр-мe“ дeгeн қoсығындa қайғылы аур турмысты қысқa тeнгeйдi. Бул аур турмыстың қысқысында, мiнeткeш жaрлының кoрiп aтырғaн aзaнларын жaзaды. Aсшaн жepдi дyмaн бaсқaн, усрaпыл дaулдa, ұйп жoқ жaрлылардың жoқшылықтaн хoрлық кoрiп кия-тырғанын жaзaды.

„Kapaнғлaр хaслы зaтымa,
Фapьaд eткeп шiнi дaдымa,
Жyдeгeн бул eлaтың
Жайнап-кyлип жаз кeлeр-мe!»—

2) Сол ктап, 113-бeт.

бузықшылықтар ислейтуғын думше-моллаларды, хожа-еу-пыларды аңы, откир тилменен олтире критикалайды Ма-селен, „Хожам“ деген қосығында ешектің қуырығын ке-син, жазықсыз хайуанға азап берген есуас хожаның хара-мылық қығын айтады: „Терісқайтқан“ деген қосығында „Айналайын саллем сеннен, хешким гуман етпес меннен“—деп қартайғанда супылықты бетперде қлып турли хара-мпейллик еткен молла Мамбеттің срын ашкаралайды.

„Бул заманның ишан, би,
Жолдан журмейди хешбрі,
Сумлыкпенен отер кули,
.....
Молла болсаңг илимди тут,
Жалғыз озинг болмайсаңг журт“—

деп жазды Бердақ.

Мне Бердақтың молла-ишанларға қоз қарасы усындай болды. Сонықтан Бердаққа байлар, би-аталықтар қандай душпанлықпенен қарап, оған қандай қаслық ислеген болса, молла-ишанлар-да Бердаққа сондай душпанлықпенен қарады, қолынан келген қаслықтарын иследі. Бердақты „диннен шықты“, „кафир болды“ деп халққа жамаилады, брак оныңменен Бердақ қосық айтуын қоймады.

Бердақ озининг шғармаларында би, аталық, байлардың жаузылықтарын, адилсиялигин, халқты абигерликке алып бар-ған хадден асқан салғыртларын жазады:

„Бразлар аш, бразлар тоқ,
Тоқ адамның қайғысы жоқ,
Аш адамның уйқысы жоқ,
Оны тоқлар билеген емес“—

деп жарлы менен байлардың, аш ишен тоқ адамның ара-сындағы қаслық жикти ашып таслайды. Тап усы қосығында „залымлардың жабри отти. Ишанларда нисап жоқ, билерде адиллик жоқ, молла, ишанлар зулым етер“ деп жазады.

Бердақ озининг „Салық“ деген қосығында жарлы халққа тускен аур салықты жазады:

„Бытырғыдай биыл жаман,
Қалай-қалай болды заман,
Ғарип-қасер қалмай аман,
Оң тилладан келди салық“—

деп ғарип-қасер қалмай хаммесине тегис он тилладан салық келди, буны аш жарлылар қалай толер деп қиналады, олардың аур аудалына жаны ашып қайғырады.

„Маған хеш гап ешегим бар,
Сатып берермен бир базар.“

„Аттең сорлы аш Ерназар,
Оған қиын болды салық,
Ол пақырдың нәресеи жоқ,
Емес тағы қарыны тоқ,
Хадаға бир тауығы жоқ,
Оған қиын болды салық,
Уйинде бар жетим баллар,
Тамақ, нан деп зар жарлар,
Козден агын қаны жаслар,
Жуда қиын болды салық.“—

деп жазады удлы Бердақ. „Мениң болса ешегим бар, қыл-сам еатаман-да беремси, уйинде бир-де тауығы жоқ, жа-лаңг аяқ-жалаңг бас, аш отырған баллары коп сорлы Ер-назар не қлады“—деп қиналады. Соныңменен қатар, халқ устинде қамшы уйирип, халққа азап берип журген мирим-сиз жаузыларды:

„Анау журген ол Елмурат,
Астында сары жорға ат,
Оған не деген салтанат,
Қсы қаны болды салық,
Анау болыс муртып таулап,
Адамларды аңдай аулап,
Аш халқты барьха жаулап,
Дмарымды курты салық“—

деп жазады. Озлери кунин зорға корип отырғанда жарлы халқтың устинде қамшы ойнатып, малдай айдап, жаудай шауып журген болыс билерге налет айтты. Усы қосығында Бердақ:

„Ондиреди аш халқтан,
Жетим жлайды сонықтан,
Бай аман келди салықтан,
Дохмет толеу болды салық,
Анау отыр Қулымбет бай,
Таыр алдында апық май,
Аш халқ журь табалмай жай,
Дохмет болды усы салық,
Анау мешит мунарланған,
Басларында шрак жанған,
Куран ашып халқты алдаған,
Ишанларға жокты салық,
Ақ узикли улкен отау,
Озь алдына болып атау,
Ерман акуп отыр анау,
Оғандағы жокты салық“—

деп малы, дуньясы коп болса-да байларға, ишан, ақун-ларға салық жоқ екенін айтады, бул салық аш халққа дох-мет болды, буныңдай салықты толемеу керек деген пкир-

*) Сол ктап, 110-бет.

ди айтады. Шғармаларындағы бунингдай революцияшыл-демократиялық идеялары жағынан Бердақ Украина халқының ұллы шаиры Тарас Григорьевич Шевченкоға жақын-ласады.

Болмаса шаир:

„Авау отырыпты Кулырат, Муса,
Кеуди хеш атармас, кырк шайып жуса,
Жарыларға бахыт, нурлы кун туса,
Ошымди алмасам олген жаксырак“¹⁾—

дейди.

Сонлықтан-да аталықтар, билер, байлар, ишанлар-мол-лалар Бердақты қуғынға алды. Бердақтың шғармаларын „натуасыз“ деп осек таратты. Оның шғармаларының көп-шілік арасына таралуына тиым салды. Соның ушын-да ол өзіннің рас атын жасырып, әдеби лақаппенен жазды. Ол өзіннің „Болған емес“ деген шғармасында:

„Бердимурат – Бердақ болды,
Дағын хешким билген емес“²⁾—

деп жазды. Ханлар, билер, аталық, байлар устемлик сурип турған қайғылы заманда Бердақ өзіннің барлық шаирлық талантын мейлінше пайдалана алған жоқ, ол еркін шал-қып-тасып жаза алмады. Ол өзіннің „Коринди“ деген қо-сығында:

„Дунья десең кара жумбай козингди,
Зудматлары отқа тартар озингди,
Натуасыз етер залым козингди,
Заман маған зиндия кби коринди.
Дуньясы курысын казан урегандай,
Жасаулар пайза алып турегандай,
Кара басқа акыр заман кургандай
Заман маған кара думан коринди“¹⁾

деп жазды. Мие усындай тар заманда аталық, билер, молла, ишанлар, — эксплуататорлар оның шаирлығының шалқып тасуына жол бермеді. Бердақ өзіннің сол кемтар заманы жонінде „Болған емес“ деген қосығында:

„Карағай емес, согит болдым,
Картанг емес, игит болдым,
Таудан ушқан буркит болдым,
Қонар жерим болған емес.
Сбызғы болдым, саз болдым,
Уним шықпады, аз болдым,
Налапан емес, газ болдым,
Қонарға қол болған емес.“

¹⁾ Сол ктап, 15-бет.

„Гул болдым, гул жайнамадым,
Ойшы болдым, ойламадым,
Билбил болдым, сайрамадым,
Хадисе аз болған емес.
Кершыга болдым, қорықтым,
Тумаған болып, торықтым,
Тастай түлекке қолықтым,
Хешким қадрим билген емес“¹⁾—

деп жазды. Өзіннің тар заманда жасағанын, билбил болып сайрай алмағанын, тумасағы болып жақты дуньяны көре ал-май тарыққанын айтады.

Миекей Бердақ усындай тар заманда жасады. Бул за-ман Бердақ сияқты халқтың алдыңғы қатардағы ойды, пікірлі адамларына ерік бермей, олардың қол-аяғын бай-лап, өсірмеді. Сонлықтан, халқтың Бердақ сияқты да-нышпан ұллары өз еркінше жасай алмай, өзіннің ойла-ған мақсетіне жете алмай, хеш болмаса „бір жазылып айта алмадым заманда“ деп арьманменен кетті.

Бул туралы Бердақ өзіннің „Заманда“ деген қосығында:

„Байлаулыдур бул заманда қолжарың,
Бердимурат қиын сениң халларың,
Ашыамады сениң жүрген жолларың,
Арьманменен кетер болдың заманда, —

деп жазды. Озь халқының шын ұлы болған Бердақ пат-шалықты, залым ханларды хамь улуға эксплуататорларды пүткіл жан-танименен жек корди, оларға омиринше налет айтты.

Аталық, билер Бердақты қанша қуғынға алса-да, оны тура жолдан, миекетеш халқтың аур турмысын жырлау-дан, көңилдікті азатлық үшін гүреске шақырудан тоқта-та алған жоқ хамь халқ гәмын ойлаған, халққа арқа сүйе-ген ұллы шаир Бердақты хая, аталық, билер жоқ етип жбере-де алған жоқ. Бердақ:

„Меп олмеспен, соғим жүрер барьлама,
Туысқан көп адам жаудан қорқама,
Залымлардан қорқпай сен хамь бир шағла,
Шағлауға жол болмаса-да заманда“²⁾—

деп өзіннің шғармаларының олмейтуғынын, туысқаны көп адамның жаудан қорқпайтуғынын айтып, „халқ сени сүйеп отыр, сонлықтан, залымлар жол бермесе-де бир шағла — деп өзине-өзі насихат берди. Бул жонінде шаир өзіннің көп ғана қосықларында:

¹⁾ Сол ктап, 85-бет.

²⁾ Сол ктап, 190-бет.

„Тау басына шаруа малын жая-ма?
Бердимурат айткан сөзден тая-ма?
Халкты кеп жалаткан аталык, билер,
Колыгынан келгенин халкыс аяма?

Бердимурат хак сөзингди сойлединг,
Мудам озинг туры гузар гозлединг,
Жаулардан коркпай сөзди соyledинг.
Кане, бушпан пайда бар-ма халк ушын.

Кеп жлама- озы баурыгды даглама,
Сөзди шерттип жет елдерде шарлама.
Душпаннан хауш етин, жолыгынан келине,
Олгенингше хызмет исе халк ушын* 1)

деп жазады.

Мне, Бердак олс олгенше усы алган багытынан қайтпай,
аталық, би, ишан, молла, бай, ханларды ашкаралап, минет-
кеш халкты аур турмысқа тусирип отырған усылар деп,
қоңшиликте азатлыкқа шақыруменен олип кетти.

Сонлықтан-да халк Бердакты жақсы корди. Халктынг
жақсы коретуғынын Бердактынг ози-де блетуғын еди. Ол
озининг „Жақсырақ“ деген қосыгында:

„Бердимурат айтар коре алмай жақты,
Олип кетер боады ашылмай бақты,
Бердимурат халкты—халк Бердакты,
Жалызындай корер жаман жақсырақ*—

деп жазған еди.

Бердактынг шғармаларының тағы бир характерли оз-
гешелиги, оның халклық, демократиялық, оптимистлик
идеяларында. Ол қанша аур, азаплы турмыста жүрсе-де,
қуғынға ушыраса-да халклық-халклық истен бас тартпа-
ды, келешектен умит узбеди.

Бердак озининг барлық омирин, барлық куш-қуатын
халк ушын хызмет етуге багышлады. Бердактынг барлық
арьманы—халктынг бахитын тлеу, езилген халкқа азатлық,
жақты кун туарма екен деген тлек болды.

„Ашылған сүз гушпалаңған,
Ишинде билбил сайраған,
Кунлердинг нуры жайнаған,
Жақты дунья маған керек*—
Саясын салған пақырге,
Сулар жеткерген тақырга,
Аксақ, майын хамь пақырга.
Қайыр еткен маған керек* 2)—

деп жазады. „Асқар-асқар мунарланған, қзыл қумларды ба-
сып отетуғын бауры вутын қзыл нар, қайшы қулақ, полат

1) Сол ктап, 162-бет.

2) Сол ктап, 71-бет.

туяқ, шаршамайтуғын дал белеулер болса, қалынг ел қатар
қыслауға қонса, жаплар қазып, жағалатып шел шанса, гуя-
лери гушпалап, ишинде билбил сайраған бағлар болса, кун-
нинг нуры жайнаған жақты дунья болса“ деп тлейди. Мне,
Бердак усындай заманды керек қлады. Бул арьман—Бер-
дактынг шғармаларының тикарғы идеалы. Бул арьман оның
барлық шғармаларында коринип турады.

Ол озининг „Керек“ деген қосыгында:

„Так турып белин байлаған,
Колык жарак сайлаған,
Халктынг ғамын ойлаған.
Ел ғамхоры маған керек*—

дейди. Елдинг—халктынг ғамын ойлайтуғын адамды керек
қлады. Халк ушын хызмет етпеген, халктынг ғамын жеме-
ген адамды адам емес дейди Бердак:

„Адамды адам демесе,
Адамзат қолдинг билмесе,
Жлаганларды кормесе,
Оны адил деп ким айтар?

Халкқа назар салмаса,
Бостанлық, жайлық қылмаса,
Адилликпенен турмаса,
Оны патша деп ким айтар*?
Жлаганды жубатпаса,
Бауырына оны тартпаса,
Халк татқанын татпаса,
Оны султан деп ким айтар?

Қара суды тындырмаса,
Қара тасты сыйдырмаса,
Тылып илим болмаса,
Оны молла деп ким айтар*?—

деп жазды Бердак. Бунингдай халкқа пайдасы тимейтуғын
адамлардың кереги жоқ дейди.

Бердактынг халк ғамын ойлаған демократиялық пикири
онынг „Халк ушын“ деген поэмасында оғада ашығырақ ай-
тылады. Бул күшли лирикалық, теренг маниля сияси поэма.
Бердактынг бул сияси лирикалық поэмасы озининг теренг
мазмуны, минеткеш халкқа етеуғын тасири жағынан кута зор
ақмиетли шғарма саналады. Бердак бул поэмасында дунья-
ның барлық байлығы, шадлығы, жақсылықлары адам ба-
ласы ушын—халк ушын деп бледи. Сонлықтаанда жақсы
адамлар барьхамма халк ушын хызмет етеди, тек жаман
адамлар озы басы ушын, қара басының ғамы ушын илей-
ди деген пикири айтады.

„Аснанға ушарсанг болса қанатынг,
Шад боларсанг шадды болса езатынг,

Халқыңменен болса мақсет, мұрадың,
Удайына хызмет исе халқ үшін!—

деп бледи. Дуньяның пидлығы халқыңменен бирге болса,
сол уақта ғана жақсы дейди. Шаир жгитлерге:

Жгит болсаң арысламай туылған,
Хызмет еткіз удайына халқ үшін.
Жгит болса арысламай туылған,
Қашпае халге кара бастың ғамы үшін.

Жетерсең муратқа хызметлер етсең,
Елатың сиптесе, ғайри елге кетсең,
Душпанның харь хашан басын жетсең,
Аялбағы хызметіңди халқ үшін!—

деп насихат береді. Бердақ озының шғармаларында халқ-
ты оғала қадирлейди. Халқ алдында кшипенл бол дейди.
Шаир:

Ғош жгитке қостар болса елаты,
Кув-куннен артады оның куаты,
Изинде қалады жгитің аты,
Соның үшін хызмет ислер халқ үшін.

Жамаң адам билмес озының пархып,
Барқулла жамаңлар ағайи-халқып,
Котермекия болып озының даяскын,
Удайына зили етер халқ үшін.

Жақсы болсаң мұрадыға жетерсең,
Неше мәнза қауши майлап өтерсең,
Жамаң болсаң аду-анған өтерсең,
Жолдас болғы жақсыменен халқ үшін!—

деп жазады. Усы поэмасында Бердақ халқ үшін хызмет
ететуғын адамларға: „Кшипенл, ақыллы, ильмпаз бол. Ар-
лы, намысы бол. Душпанның созыне ерип, халқыңның
абройын аяққа баспа. Халқ үшін аялбай хадал минет ет.
Бул заманда душпаным зор, кушлы деп қорқпа, мақсетиме
жете алмадым деп қайғырма“ деп ақыл айтады. Усы қосы-
ғында:

„Ойлан, Бердимурад, айтқам созыңди,
Котермей лап етти куры озыңди.
Қзарпағай брей сөзіңе жузыңди,
Қолдан келсе, хызмет исе халқ үшін.“

Дурмыс айт, Бердимурад, сойземе жалған,
Бул дунья узак жол, атаншан қалған,
Жақсы журы, қайтпағыл алғап жолыңғап,
Хызмет исе, мұдамына халқ үшін!—

дейди шаир озыне-ози.

Бердақтың бул поэмасын рустың атақты революционер-
демократ шаир Некрасовтың „Шаир хамь гражданин“—
деген шғармасыменен бир қатарға қоюға болады. Бердақ
бул поэмасында озының барлық омири халқ үшін бағыш-

лағаны, барлық кушни халқ үшін сарп ететуғынын айта-
ды хамь озының тикарғы гозлеген мақсетин билдирип блей
дейди:

„Шаир едим, қозим коргенни жаздым,
Кеулимнің блни сөзіенин жаздым,
Заман қыслетінен сарғаддым, аздым,
Болар-ма деп жақта кушлер халқ үшін.“

Куат бергей тағы назик беллерге,
Мәдет бергей таза асылған гушлерге,
Бахыт келерменен бзың еллерге,
Олгенше аитарман сөзди халқ үшін!.“

Бердақ озының „Балам“ деген қосығында жасларға: Ал-
тақлама-талтақлама, малым бар деп асып таспа, Примбай-
дай мезмен болма, жастан бар деп асып таспа, малым жоқ деп
хеш қиналма, аш боламан деп ойлама, атым жоқ деп ар-
сыба, тоным жоқ деп тартыба. Сентсең тондай сылбыр
болма, белиңди бу, жетіңди турь, жастан жгерли бол.
Манглайлаң теріңди ағызы минет ет, хадал минет рахат-
қа жеткереди. Қошти қасығыңа қалдырма, халққа хызмет
ет. Халқ қадиріңди билси. Душпаннан ошыңди ал, жақ-
сыларменен дос бол. Ойлаңбай ис етпе, орынсыз жерге ум-
тылма, отирик айтпа, жетім-жасирге қолыңди бер, ақы-
лыңди айт. Ата-ананғы қадирле, сонда мақсетіңге жете-
сең!— деп насихат береді. Бердақтың бул қосығы тап усы
кунге шекем озының манғызы жоғалтқан жоқ. „Билгей-
сыз“ деген қосығында: „Бреуменен жолдас болсаң, дос
болсаң, оның ишкі срыи сый бия:

„Бреулер бай, брей жарлы,
Бреулер нымсы-арлы,
Бреулер гинели-зарлы,
Тезбе-тез сый билгейсыз!“

дейди:

„Надан болма“ деген қосығында Қулымбайдай салғырт
жинап, жермен болып, халқты булдирип надан болма. Жар-
манғы иш, белиңди бу, қолыңга бел ал, атызға барып
шет шап, хадал минет ет, сонда камал табасаң!— дейди.
Ол жасларға:

„Жумы исе, туылған сонг ел үшін,
Жапыңды аима елс ер үшін,
Киндактеп дан ұмын туған жер үшін,
Олип кеткеніңше хызмет жақсырақ!—

дейди.

Бердақ халқтың басындағы аур азапты, теңсізлікті,
адилсізлікті жазса-да, келешегінен умит етсе-де озы за-
манындағы сияси қурылысқа қоз қарасында, албетте, про-

летар революционерлерининг дәрежесине шекем көтериле алган жоқ. Ол уақыттағы жағдайда, еле рабочий класының аты-заты жоқ уақта блай болуы мүмкин-де емес еди.

Бердақтың хәрь турли темаға жазған майда лирикалық қосықларын оқығанында оның мазмунынан социаллық мотивлер, минеткеш халқтың турмысы, оның тлеклери, енг алдыменен козинге түседи.

Бердақтың шғармалары бастан-аяқ мунглы арьманменен толған. Бердақтың омиринше тлеген арьманы—карақалпақ халқының жайбаған азат, бахытлы турмысқа жетисуи еди. Ол „Жаз келер-ме“ деген қосығында блай дейди:

„Караңғлар хасамь атыма,
Фарьаз еткен шын дадыма,
Жудеген бул елатыма,
Жайпап-кулип жаз келер ме?
Омиринше көрген хорлық,
Пукараға бақ келер-ме?“

Мне, Бердақтың омир бойына жүреги дартке толып, тлеген мунглы арьманы усы бахытлы, шадлы дауран болды.

Аттенг, Бердақ бул мақсетине жете алмай олип кетти. Бердақ умит еткен бахытлы, шадлы еркин турмысқа Октябрь социалисттик революциясының арқасында қайта туған қарақалпақ халқы, Бердақтың ауладлары ғана жетисти.

V. БЕРДАҚ ХАЯЛ ТЕНГЛИГИ ЖОНИНДЕ

Бердақтың бизге тағы бир бахалылығы, хаял-қызлардың азатлығын, тенглигин жырлауы. Октябрь социалисттик революциясына шекем қарақалпақ Хаял-қызлары хеш-қандай тенгликке, хуқуққа не бола алған жоқ. Хаял-қызлар тилсиз гунг, қул есабында журди. Ериксиз малға сатылып, алле кимнинг артына мингесип кете беретугын еди.

Бердақ озь заманындағы хаял-қызларды мал орнына сату, оларды адам қатарына санамау, қорлау сияқлы шарияттың шрик заңына, пүткил шғыс халқларының қашаннан берги адетине қарсы бойды. Ол хаял-қызлардың ерлерменен тенг праволы болны, озь суйгенименен шадлықта жасауына тледди. Хаял-қызлардың озь тлегименен бас қоса алмай, пүткил омир бойы хорлықта, кунгликте коз жасын тоғип жургенине Бердақтың жавы ашылды.

Бердақ озининг „Заманда“ деген қосығында:

„Кыз-жауанлар суйгенине кетпеди,
Шағлап, кулип, тенгименен журмедди,
„Шарият“ деп оларға жол бермедди,
„Караңгы қаплаган кайғы заманда“ 1) —

деп жазды.

Бердақ жасаған замандарда келин болу оғада қыйи еди. Келин тек озининг ерип куту блай турсын, қайы ата, қайы ене, улкен-кишкеленинң барлығына хызмет ететугына еди. Сол уйдинг жұмысының барлық аурманлығы келинге түсетугын еди. Танг ертеден жатарға шекем келинге тным жоқ еди. Хаял-қызлардың ол уақлардағы аур ауқалы Бердақты көп ойландырды. Олар жонияде жазуға мажбур етти.

Копшиликке белгили „Келин“, „Ойланба“ деген қосықларинда Бердақ, малға сатылып, тенгине қосыла алмай, кунгликте, хорлықта журген хаял-қызлардың аянышлы халын суретлеп, оларға тенгине қосыл деп ақыл бередди. „Келин“ деген қосығында—Бердақ кунгликте журген келиннің аянышлы халын блайынша суретлейди:

„Кунн-туни азап шегип,
Козлерингнен жасты тоғип,
Кабырғангды қайғы согип,
Арьманменен жүрсенг келин.

Хорлық, азап көрген кунинг,
Қапалықта отти кунинг,
Еркин шалқын шықпай ушинг,
Қапалықта турсанг келин.

Сондай зарынг келди маған,
Не айтайын барын саған,
Қайғыдаман меп-де оған,
Кунинг солай отти келин.

Тенгине қосыла алмай хорлық-азапта журген хаял-қызлардың халын усылай суретлеп, Бердақ оларға бул азаптан қутылудың жолын сйлтеди. „Матаулықта турма, тенгингди тап“—деп ақыл айтты.

„Мен бастан стип талап,
Бреу ушин журме жалап,
Ертеректеп тенгингди тап,
Матаулықта турма келин“ 2) —

дейди.

„Ойланба“ деген қосығында Бердақ киеуге тиетугын бир қызға „Малы көп деп тенгине емес адамға барма, ол саған азап бередди, азелде ярым деп озинг суйген адамға бар, соған қолыңны узақ омир сурь“—дейди.

1) Сол ктап, 191-бет.

2) Сол ктап, 193-бет.

„Малы коп деп кетпе отап,
Азап берер ахмак сатөп,
Опасыз ол, сөзін жалган,
Косыа суйгеннге, ойланба.

Зангитинди озим басайып,
Душпанның козин жаслайып,
Дарыдай болми тасаың,
Кел карындас, деш ойланба“¹⁾—

деп кенгес береді.

Ози қолтығынан сүйеп, зангитсин басып жардемлесетуғынын айтады. Бердақ „Кормедим“ деген қосығында бир сулу, ақыллы қыздың, жаман, ахмак адамға қор болып баратырғанын жазады. Бердақ ауели қыздың киеуи—байдың ақылсыз ахмақлығын, сонғынан қыздың ақыллы, сулу екенин, жаман адамға қор болып баратырғанын жазады.

Бердақтың хаял-қызларға қозқарасы усындай. Ол қақиқат хаяллар азатлығын, олардың ерлерменен тенг праволы болуын көкседи. Бул анык гуманистлик—адамгерлик қозқарас. Бул-да Бердақтың уллы гуманист шаир екенин көрсетеді.

Бердақ озь шғармаларында суретлеген хаяллардың образларын кута ақыллы, батыр, мартъ, жгерли, душпаннан қорқпайтуғын қахарман қып көрсетеді. Мсалы, „Ахмак патша“ поэмасындағы хаял қызлар-да усындай образлар.

Бердақтың „Ахмак патша“ поэмасы-да тикарынан хаяллар жонинде жазылған. Бул Бердақтың енг көлемли, көркем поэмасы. Онда бир тәрепте езилген халк, патшаның 41 қатын Гульзар; Анар деген қызлар, хызметкер Зару хамь еки батыр көрсетиледи, екншн тәрепте залым патша хамь оның атырапындағы залым байлар көрсетиледи. Хаял-қызлар азатлығын жырлауда Бердақ тек озь заманындағы қарақалпақ шаирларынан ғана емес, шғыстың көп ғана жазушыларынан алда турады.

VI. БЕРДАҚТЫҢ ПОЭМАЛАРЫ

Бердақ көп санлы майда лирикалық шғармалардан басқа бизге биркәнша көлемли, мазмунлы поэмалар қалдырды. Бердақтың майда қосықларының-да, асиресе оның поэмаларының тарихи аҳмиети улкен. Себеби Бердақ қарақалпақ халқының ози жасаған заманындағы сияси жағиетлик турмыстың реал суретин басқа жазушыларға қа-

¹⁾ Сол жтап, 101-бет.

рағанда толығырақ, кенгирек хамь дұрыс көрсете билди.

Бердақтың тарихи аҳмиети бар поэмаларының, бриншиси—„Шежире“ Бердақ бул поэмасын ауз адебиятындағы қарақалпақ халқының шғысы жониндеги легендалардан алып жазған. Поэманың ишинде: „Кордим шежирени нускадан“ деген жери бар. Буған карағанда Бердақтың қолында шежирениң жазба нускасы болған, болуы керек. Бзинг ойымызша „Шежирениң бринши болиминдеги Шынғыс ханды тариплейтуғын жери озь алдына болек, қарақалпақ урулары жониндеги болими озь алдына болек шежире болып, Бердақ екеуви бирге қосып қайта ислеген болуы керек. Қандай болғанда-да Бердақ бул поэмасында қарақалпақ халқының тарихын сөз қлады, соны жазбақшы болады. Албетте, „Шежире“нинг халқ аузынан жазып алынған вариантлары-да, Бердақтың қайта ислеи шыққан вариантыда тарих емес, оларды қарақалпақ халқының тарихи деп қарауға болмайды. Толыпатырған хаталықлары, кемшилликлери бар. Енг алды менен қайсы халқтың болса-да тарихы—сол халқтың жағиетлик, сияси-экономикалық, турмысының, турли социал қатнастарының, классык гуресиниң тарихы болып табылады. Бердақтың „Шежире“синде бул жағдайлар тикарғы орын алмайды. Албетте, Бердақ жасаған заман, ол замандағы қарақалпақ халқының тарихи жағдайларын еске алғанда оны марксистлик позицияда жазбадың деп айыптауға болмайды. Екиншиден, Бердақ озиниң шежиресинде Шынғыс ханның туылуын блай тариплейди: Алтын ханның Алмалы Корикди деген қзы болады. Патша қзын куи менен айды көрсетпестен алтын сарайда сақлайды. Алмалы он бес жасына келгенде кунди кореди. Кунге ашык болады. Куи нурынан жукли болады. Хан қзының ерсиз жукли болғанына ашуы келеди. Қзын олтируге кози кимейди. Алтын сандыққа салып дарыяға ылақтырады. Дарыя жағалап журген балықты мерген Томаул менен Шбан сандықты шғарып алады. Томаул Алмалыға уйленеди. Айы-куи толып Алмалы ул туады, атын Шынғыс қоялы. Алмалы тағы еки ул туады, брейнинг атын Бургилтай, екншисиниң атын Бодентай қояды. Томаулдың еки улы Шынғыспенен қас болады. Шынғыс кеткен соң Томаулдың журты уайран болады. Алмалының кенгес бойынша тауда аншылық етип журген жеринен Шынғысты алып келип хан котереди. Шынғыстың тусында журт абад болады. Егерде шежирени тексерип қарасақ, тарихи шынлыққа көп жерлери тура келмейди. Маселен, Алтын хан Шынғыстың заманын-

да емес, XI асирде Хорезмге хан болған адам¹⁾). Шыңғыс болса 1155-жлы туулып, 1227-жлы оледі. Оның акеси Есугей батыр. Шыңғыстың рас аты — Темучин. 1206-жлы монгол аристократлары өзлерининг құралтайында Темучинді пүткил монголдың хақаны (ханлардың хаы) етип коте-реді. Сол құралтайда Темучинининг аты Шыңғыс хан деп өзгертеді²⁾. Олай болса шежиредеги Шыңғыстың авасы Алтын ханның қзы Алмалы Корикли екені, Шыңғыстың күнчев тулуы надурыс. Оннан кейн Шыңғыс ханның ту-сында шежиредегидей ел-журт хеш уақта абад болған жоқ. Монгол басқышылары Орта Азия халқларын талан-тараж етип, аш аптадасын шғарды. Бурыннан киятырған мадания-тын қиратты, қалаларын жер менен жексен етті.

Бердақтың шежиресининг екінши бөлиміндеги карақалпақ халқының шығысы, уруларға болыуы хамь ол урулардың атлары жониндеги пкирлері толып атырған кемшликлерине карамастан конгил болуды керек қлатуғын материал. Енг алдыменен „Енес, Малик еки кси, Енес қа-зақтың бабасы, соннан алаш болған екен. Маликтинг улы Разықак, жаслығында қойды гүлпақ, соннан қалпақ болған екен“ деп баслайды. Оннан кейн Бердақ:

„Сахра халқы кошпа, гезбек,
Кангай жерден уатан дүзбек,
Казнақтың улауыр өзбек,
Өзбек жекке болған екен“³⁾—

деп өзбекті қалпақтан шғарады. Бердақтың бул пкири ду-рыс-па, надурыс-па, бул екінши маселе, озы алдына болек изертлеуді керек қлады. Бул жерде бизди қықтыратуғын нәрсе „қалпақ“ сөзи Бердақтың шежиресіндеги „қалпақ“ сөзи русь летопислериндеги „клобуки“ — „қалпақ“ Абул фазлах Бейхакидинг „қалпақ“ деген қаумлерименен байла-ныслы емес-пе екен деген пкирди туғызады. Себеби пече-неглер ауқамына бриккен қаумлердинг, турли тарихи-сияси жағдайлардың себебинен куш-қуаты кетип, қаумлер-уру-лар бирлеспеси ыдрап болеклене баслағанда печенег деген улумалық атағы жоғалып, бурынғы печенеглер ауқамына бриккен урулар русь летопислерияде алдыменен „клобуки“, яғни „қалпақ“ деп аталып сонғынан простойлықты, бағын-ғанлықты билдиретугың „черный“ — „қара“ деген сөз қосы-лып, черые колобуки, яғни „қарақалпақ“ деп атайғаны бел-

1) См. „Советское Востоковедение“, АН СССР, 1945, кн. III, стр. 62.
2) В. Д. Греков, А. Ю. Якубовский, „Золотая орда и ее падение“
АН СССР, 1930, стр. 45, 53.
3) Бердақ, „Толық жинақ“, 17—18-беттер.

гили⁴⁾. Оннан кейн Хорезм тарихшысы Абул Фазлах Бей-хакя XI асирде жасаған Хорезмнинг падшасы Алтын Таш-тынг аскерлерининг ишинде Каспий—Арал хамь Едил дарьясы-нынг арасындағы далалықта жасайтуғын кошпели тюрк қаумлерден жаллап алып келип қойған 7.500 атлы гвардия-сынынг барлығын, оларды хамь олардың баслығын „қал-пақ“ деп атайтуғынын жазады⁵⁾. Оның устине Бердақ, Ажиниязлардың шғармаларында хамь ауз адебиятында қа-рақалпақ сөзининг орнына „қалпақ“ сөзининг көп қолланы-латуғынын еске алғанда булардың барлығы бир, ертедеги „қалпақ“ сөзнен шыққан деген жумаққа келуге болады. Сонда шежиредеги „қалпақ“ сөзининг Шыңғыс ханның ту-сында шықты, басына қара қалпақ кигенликтен қалпақ ата-ныптымыс—деген пкир-де надуры. „Қалпақ“ сөзи урудың, қаумның атағы ретинде Шыңғыстан бурын да белгили. Бер-дақтың шежиресиндеги карақалпақ халқының уруға бо-лыуы жониндеги:

„Мүйтеп, Қонғраг, Край, Қышпақ,
Кенегес, Маңғыт, Ақмышақ—
Бари алты уру карақалпақ“⁶⁾—

деген сөзи бизди тағы қықтырады. Себеби тарихи де-реклерден XVI асирде ноғайлар ауқамынынг сияси бирлиги ыдырап, бас-басына кошкенде, 1557-жлы Жайық дарьясынан отып, қазақ даласы арқалы Хорезмге қарап шубырып кош-кен ноғайлылар „Алты улы“, яғни алты уру деп атайғаны белгилі. Мие, Бердақтың жоқарыдағы сөзи усыған байла-ныслы емес-пе екен деген пкир туады. Буннан кейн Бер-дақ шежиреде карақалпақ урулары не себептен солай деп атайғанын, билерин, карақалпақлардың турли жерлерге кошулерин, Хиуаның ханларын, олардың жақсы, жаман ислерин тариплейди.

Бердақтың шежиреси көп кемшликлерине, хаталық-ларына карамастан, карақалпақ тарихын изертлегенде ма-териал ретинде файдалану үшін улкен ахмети бар. Бун-да халқтың озы тарихы жониндеги пкирлері, қозқарас-лары айтылған. Бердақ бул шежире арқалы озы халқының тарихын ислеу үшін бринши калем алған карақалпақ бо-лып қалады.

1) См. „Ипатьевская летопись“, СПб, 1843, стр. 25.

2) См. „Советское Востоковедение“, АН СССР, 1945, кн. III, стр. 62—63.

3) См. Бердақ, „Толық жинақ“, 36-бет.

Бердақтың тарихи ақмнети бар поэмасының брей—
„Хорезм“. Бул поэмасын Бердақ 1900-жылы, 73 жасында
олерининг алдында жазған. Поэманың кейинде:

„Бердимурат қақтың қулы,
Сахарада өскен билбили.
Жетпіш уште, смир жыл,
Бул бир айтқан қаяты“—

деп пйткөреді. Жыл есабыменен санағанда-да 1900-жылға,
яғни бул уақта Бердақтың жетпіс ушь жаста екені ду-
рыс. Поэма Хорезмнің тарихын сөз қлады. Оның басы-
нан откерген тарихи жағдайларын, белгили ханларын, олар-
дың жақсы, жамау қасиетлерин айтады. Хорезм ханлары-
ның атланысларын жазады.

„Ақмешит, Ташкенту, Қоқан,
Қандахар, Қабул-Жабыстап,
Андижану хамь Марғулап,
Соған жетти сиясаты.

Қзыл кумбез Машхат барды,
Тау-тасларды хамь жол салды,
Куран Гуржистан қозғалды,
Иран, Туран, Астрабады“—

деп Хорезм ханларының бир уақытларда қушли болғанын,
путкил Орта Азияда улкен орын тутқанын жазады. Бир
уақытларда бул патшалықтың абадан болғанын айтып
келип:

„Ханқа, Ургенч, Хиуа, Шабат,
Неше жыллар болды абат,
Шекер шайлап, канту, пабат,
Дип Хорезм уалааты“—

деп жазады. Буннан кейн шяр Хорезмнің бахыты қай-
тып уайран болғанын айтады. Оның себеплерин енг алды-
менен „Искендер (Александр Македонский), Султаны Мах-
муд (Султаны Санжар) журтты алды. Шығыс келип қарап
қылды деп соннан көреді. Бул жерде Бердақ шежиредегі
„Шығыс хан болып, журт абад болды“ деген озь пкири-
не озі қарсы болады. Буннан кейн Хорезмди манғыт ал-
ғанын (Алтын Орданың сонғы дәурин айтса керек), На-
диршаның алғанын айтады. Хорезм ханларында адиллик
болмағанын, байларда саҳауат қылмағанын, молла, ишан,
қазы қаланларының дин шариаат жолын бузғанын, ғарип—
қасердинг ҳақын жегенін айтып келип, усундай зулмет-
лердинг себебинен Хорезм уайран болды—деген жумаққа
келеди.

Бердақтың „Хорезм“ поэмасы Хорезмнің тарихын көп
хата, надурис тусиндирсе-де, тикарынан Хорезмнің уай-
ран болуының себеплерин дурыс көрсетеди. Хорезмнің
ханларын, патшаларын хронологиялық жақтан дурыс көр-
сетеди. Албетте, Бердақтың „Хорезм“ поэмасын-да тарих
деп қарауға болмайды.

Бердақтың тарихи маниси бар поэмаларының брей—
„Амангелди“. Бул қарақалпақлардың XVIII асирдеги турмы-
сынан алып жазылған. Поэманың толық варианты бзивг
қолымызда жоқ. XVIII асирде хамь XIX асирдинг басларында
қарақалпақлардың бир болеги Қоқан ханына бағынады.
Тарихи источниклерден Қоқан ханлығының қарауындағы
басқа да халқларға қосылып, қарақалпақлардың-да хан-
лыққа қарсы талай көтерилис жасағаны малим¹⁾. Бир қатар
қарақалпақлардың сол кундеги жол баслаушысы хамь ба-
тыры Асан жетим Қудайберген улы деген екен. Бир куні
Қоқан патшасы озининг көп хатымының устине хаял қлып
алу ушын Асанға бир сулу қарақалпақ қзын соратып адам
жбереди. Асан оған: „Сабыр етип турсын, ойланып бир
жуабын айтайық“—деп қайтарыпты. Буған Қоқан ханы ашу-
лашып: „Адам көрмеген жас қарақалпақ қызларынан харь-
куні бир қыз берип турсын“—деген буйрық береді.
Асанның Қоқан ханының бул буйрығына ызасы келеди.
Халқ ол буйрыққа путкиллей көнбейди, қарсы шығады.
Буйрығын орынламаған сонг Асанды Қоқан ханы дарға ас-
тырып олтиреді. Соннан сонг қарақалпақлар булинип, Қо-
қан ханының қарауынан көшип, Жанға-Дарья бойына ке-
леді.

Қарақалпақлар Асаннан айрылғанына көп қиналады. Ол
болса жақсы қоныс табар едик, деп қайғырады. „Асанның
қанын алып келерлик ким бар?“ дегенде көпшилякнинг
вишнен „Мне, биз бармыз“,—деп Амангелди деген бир
жигит шығады. Сойтип, заманыла қарақалпақ халқының ер-
ки ушын, намысы ушын, тенглиги ушын Қоқан патшасы-
ның дарыза астырылып олтирилген Асан-жетим Қудайбер-
ген улының көпін Қоқан ханынан Амангелди батыр ала-
ды. Мже Бердақ усы жонинде поэма жазады:

Астырды дарға Асанды,
Ел деи Асан берди жанды,
Өми куртқан залым ханды,
Гелле қылды Амангелди.

¹⁾ См. Н. П. Иванов. „Восстания ктай-кипчаков“.

Мне усы котерилс туралы Бердақ „Ерназар би“ деген арнаулы поэма жазды. Ол поэмасында Ерназар алағоздың ислеген ерлік ислерин, оның қайғиас қайсар, марты, батыр екенлігін суреттейді. Ерназар алағозди хан гунакар қлып, қолға тусырып, ақ уйлы қлып-айдамақшы болғанда, Ерназар хеш сескенбейди. Ол халққа: „Егерде мен қолға тусе қойсам, мени тлеп хешким бармасын“—дейди.

Хан гунакар қалғанында,
Билігін оның алғанында,
Хамь ақ уйлы қылғанында,
Мунғаймады Ерназар би.

„Мени хешким тлемесин,
Жалынп, соран журмесин,
Мен олгенде иламасын“—
Деді арыслан Ерназар би.

Ерназар-алағоз шын батыр, қахарман еді. Ол қарақалпақтың жерине хамь, қоныс-жайлауына мұдамы шабуыл жасап, тиышлық бермеген ханларға, билерге, байларға қарсы бирнеше рет атланыс жасады.

Ерназар-алағоздың образы—Хиуа ханын хамь оның ус-темшиялігін жек корген, азатлық үшін гурескен, қақиқат халқ қахарманының образы.

Бердақ Ерназар-алағоздың халқ душпанларының қоян-ван олгенлігіне қатты қиналып, блай деп жазады:

Гор оғам бектей ер еді,
Қатарда қоса нар еді,
Толы журтқа дарнар еді,
Шент болды Ерназар би*.

Ерназарды: „арыслан еді, халқ үшін туылған ер еді“ деп мақтайды.

Бердақтың бзинг үшін оғада ақмиетлив поэмасының бреуи—„Азмақ патша“, Бердақ бул поэманы дуньяға қоз қарасы анық белгиленген, жасы елден асқанда, яғни 1877-жылдары жазған. Бердақ поэманың крис созинде откен кунлерде ханлардың залым болғанын, жарлы халқтың омирининг хорлық, зорлықта, айдауда откенин айтады. Оның кейн шаир көп азаптарды озиде басынан откергенлігін айтып, дутарын қолына алып, азап шегип журген жарлы халқтың мунғына қосылып созы баслайды. Фаррылардан, кемпирлерден көп қайғылы анггимелерди еситип едим, бир қыссаны қайта-қайта оқып едим, манисин тексерип, көп жыллар ойлап журин қартайғанда усы қыссаны жазуға крестим дейди. Бул қыссаны: „жаздым бир жыл—он еки ай“, „жалғыз қойымды сойып жедім. Азығым қатқан қакпаш болды“—дейди. Бердақ:

„Қалирмди халқ блер,
Халқ билмесе балық блер,
Олмеген созинди корер,
Хамь кадирлер қолына услап.

Хате болса сокленг, дослар,
Курбь хамде тенг-курдаслар,
Бердимурат созин баслар,
Манисин коринг ойлап“¹⁾

деп поэманың тикарғы мазмунына кошеди.
Поэманың қысқаша мазмуны мналардан ибарат:

„Ие болып алтын тахқа,
Захарин жайып сойша халққа,
Садып бир азларды куллыққа,
Неше ханлар откен екен“—

деп баслайды. Бир залым хан сексен жасқа шғып оледі. Оның орнына баласы хан болады. Баласы залымлықты акесинен-де откереди. Тахқа минауден елден қырқ жас сулу қызды жинатып, солармен айшу-ашрет қурып жата береді. Бул қызларға қанаатланбай тағы-да қыз жинауға буйырады. Бир колдинг жағасында балықшылық пенен кун корип отырған фарры болады. Фаррының Гулим деген жалғыз қы болады. Балықшы фарры қартайып көзден қалады. Оны қыз Гулим бағып отыра береді. Гулим жуда сулу болады. Патшаның жаллатлары бул қыздың хабарын еситип келеді. Қыз ханға тимеймен деп жаллатларменен қарсыласады. Бир-екеуин батшаменен урып олтиреді. Ақырында жаллатлар қызды байлап, алып келеді. Қызды хан зинданға таслайды. Зинданға тағы бир қыз жатқан болады. Ол-да жарлының қы екен. Қыз ханның айтқанын қылмаған соң оның аке-шешесин дарға астырышты.

Гулимди хан зинданнан алдырып, зорлықпенен-ауерелеп, билгенін ислеяди. Гулим ошымди сен залымнан бир аларман деп ойлайды-да, илажсыздан ханға катын болуға көнген болады.

Бул уақларда халқ ханның адилсиязьяк, зур азабына қарсы котерилс жасайды. Хан оны кушпенен хан тоғу арқалы басады.

Ханның жасы бирталайға барады. Хешқандай перзенти болмайды. Патша 41 қатынымның бреуи туса той бермеген, туған қатынымды хулле менен пилдеге оратаман деп серт етеди. Гулим жукли болады. Гулимнің айы-акуин тоды бир сулу қыз туады. Ханның қатынлары ойла-сып-ойласып ханға хабар беру үшін Зару деген бир кулды ханға суйиниш соратып жбереди. Зару ханға барса пайтахт қала қиян-

¹⁾ Бердақ. Толық жинах, 263-бет.

Зару

Анар-Бушма-Бузда

кескип болып атыр екен. Себеби бир жигитти хан гунасыз олтир-
мекши болыпты, оның гарры акеси хамь шешеси баласын
тлеп ханға келсе, патшаның амври менен жалладлар оларды
урып олтиреді. Буларды корип турған баласы: енди менинг ол-
меген нем қалды деп, аяқ-қолындағы шынжырды ашуменен
жулып таслап, қасындағы бір жаллатының қлышын тартып
алып, ханның енг жақын уазирининг басын кеседі. Дарға
астыру үшін алып келтирилип турған озиндей бирнеше гу-
насыз айыпкерлерди босатып, изине ертип урыс ашады.
Хан қашып кетеді. Жигитлер ханның аскерлерименен уры-
сын қолға туспей, қаладан шығп кетеді. Зару ханның
ашулы отырғанынан бата алмай қайтып кетеді. Қатынлар
барып айт деп тағы жбереді. Зару ханға барып: „Тақсыр,
қызлы болдыңыз, суйинши берингиз“ десе, хан оның еки
қолын арқасына байлап сабатәды, мурнын тиддирип, бір
қулағын кестиреді. „Қыз туған қатынымды мұнда алып
келинг; қзын олтиринг“—деп жаллатларға буйырады. Хан-
ның қатынлары туратуғы сарайды хешким билмейди екен.
Жаллатлар сарайды өзлеп адасып кетеді. Қанға боялып
Зару қатынларға жетип келеді. Болған хадисени айтады.
Қатынлар Гулим менен қызды аман алып қалу үшін хале
қлады, қызды жасырады. Жаллатларға:

„Бреумизди жукип еттик,
Ойнап соған толғат дедик,
Не қылсанғыз озипғыз билиг,
Азын-аулақ ойлап-қуладик.“

Ынабасағт қарап корип,
Тапсалғ бизге азап беринг,
Қыз туғанды алып журинг,
Деп қатынлар айтқан екен“—

дейди ханымыздың нерзенти болармекен деп ырым етип
едик, деп алдайды. Қатынлар ойласып, жер астынан сарай
салдырады. Қыздың атын Гульзар қояды. Гульзарды жер
астынан салдырған сарайда Зару баға береді. Ханның та-
ғы бір қатыны қыз туады. Оның атын Анар қояды. Анар-
ды-да Зару баға береді.

Қызлар ер жетеді. Гульзар ойбес жасқа, Анар ой ушы
жасқа шығады. Олар Заруден бизлерди неге далаға шығармай-
санғ, жер жузин, ағды, күнди, жулдызларды бизлер неге
кормеймиз деп сорады. Зару барлық хадисени қызларға
айтып береді. Гульзар: атама бараман коринменен, салеи
беремен деп келеді. Брақ та хайуан атасы Гульзарды ко-
рип, озь қзына ашық болады. Қатынлыққа алмақшы болады,

„Атама халд болғаннан,
Олгеним жаксы азаптан“—

дейди Гульзар. Патша ашуланып, қыздың аяқ қолын бай-
латып итке таслатады. Итлерге тил штеди. Итлер ханға:

„Налет-налет, ахмақ патша,
Озь қзын алар боларма,
Гунасыз жаплы кинап бушма,
Менинг алдыма тасларма“—

дейди. Ит Гульзарды жемейди. Қызды қапеске салады. Ои-
да-да конбейди. Қызды урып-урып шала жаисар қлып тоғайға
апарып таслайды. Зару-де бул уақларда ханнан қашып ке-
тип тоғайда жүрген байғы батыр жигитке қосылады. Бир
аңшы гарры Гульзарды тауып алып Заруменен тоғайда жүр-
ген батырларға апарып тапсырады. Гульзар батырларменен
маслақат етип, қалаға атланады. Ханның сарайына барып
ахмақ патшаны қарқыратып шалады. Хаммени ахмақ пат-
шаның азабынан азат етеди.

„Аналар шықты қамудан,
Булдар теңгалик алған сонг,
Қзыл гуалер көгерип,
Шахар-де белды абадан“—

деп поэма штеди. Албетте, бул поэмада толып жатқан бас-
қа-да эпизодлар, хадиселер, халқтың турмысын, адет-ур-
нын көрсететутын моментлер оғада көп.

Бердақтың бул поэмасы озиның теренг мазмұны, идея-
сы жағынан жер жузилік адебиеттың енг хасылларының
қатарына қоюға болады. Бул поэма озиның тили, көркемлі-
ги, мазмұны, идеясының реал оптимистлиги бойынша ре-
волюцияға шекемги қарақалпақ адебиатында бугағ теңг ке-
летутын шығарма жоқ. Ол уақларда Хиуа ханлығының за-
лымдығы қадден асып, патша колонизаторларының жанға
алған жыллары еді. Бул жылларда усындай теренг манили
шығарма жазу үшін көп блимди, батырлықты керек қлату-
ын еді. Биз Бердақтың „Ахмақ патша“ поэмасынан Бер-
дақтың сондай теренг ойлы, блимли, батыр болғанын ко-
рип оырмыз. Бердақтың заманындағы, яғни XIX асирдеги
шығыс жазушыларының хешқайсы-да бунангдай шығармаға
бел байлап, тауекел етип корген емес. Буған қусаған шығар-
ма қалдырған емес. Бердақтың уллылығы мие усында.

Бердақ бул поэмасын Хорезм халқларының турмысынан
алып жазған. Залым патша образы-да Хиуа халларынан
алынған. Себеби елден жас қызларды жинауды Хиуаның
енг сонғы ханларына шекем қоллаңған. Ойнап бурынғылар
шауып-тартып алған. Бағындырған елатларға қыз салып
алатуғын болған.

Бердақтың «Алты қыз» деген қосығындағы:

Ж

„Меняң озим патша болсам,
Пухараға жар урдырсам,
Қасым кырқ кыз алдырсам,
Хиуа хандай болмаспа едим“—
деген сөзлер „Ахмақ патша“ поэмасындағы қиыу сөзин-
деги:

„Коп жыллар ойлап жүрген сонг,
Жақсы-жаманды көрген сонг,
Жасым елге келген сонг,
Бул ертекке кеул болдим“—

дегенлері усы пкирди далиллейди. Лемек, Бердақ бул поэманы 50 жасына келгенде, яғни дуньяның жақсы, жаманы айрып билген жылларында ертектен алып жаздым дейди. Брақ, қандай ертектен алып жазғаны белгисіз.

Бердақтың „Ахмақ патша“ поэмасының идеясы зальым патшалардың асқан жаузылығына қарсы, езилген минеткең халқтың теңлик, азаттық үшін гуреси, адиллик, теңлик, гуманистлик, оптимистлик пкирлермен толы. Бердақ бул поэмасында Ахмақ патша образы арқалы эксплуататорлардың дара басының мапи үшін қандайлық жаузықларға шекем бататуғынын тағы бир мартебе көрсетеди. Бердақ поэмда адамларды, адамлардың дослығын оғада жоқары бағалайтынның Гульзарды оламен аман алып қалып, жер астындағы сарайла сақлаған жеринде, Гульзардың тоғайда жүрген батырларменен гезлескен жерлеринде ашық қорынеди. Поэмда гуманистлик, оптимистлик пкирлер оғада кушли. Бул асресе Гульзар менен Анардың жер астындағы сарайда жасаған уақларында Заруден: „Ай деген не? Кун деген не? Жер, су, аспан, жұлдыз деген не? Неге биз соларды қормеймиз?“ деген сөзлеринде „зальым патша жоқ болған сонг, абадан турмыс баспаяған екен“ деген жерлеринде айқын сезиледи. Оның устине усындай узин поэмда дин, пайғамбар жонинде бирде сөз жоқ. Бир ғана жеринде зальым патша перзент бер деп қудайға жалынады. Ал азап шегушилер, жабир корип, теңлик ала алмай жүргенлер, зарлылардың, мунглилардың қудайменен хеш иси жоқ. Олар тек ош алуды бледи. Поэманың геройларында туиғилу, жабығу, уайымға тусу деген нарсе жоқ. Бердақты қоршаған сол замандағы идеология, дившиллердинг, астамның захарин жайып турған жағдайларында бундай пкирлерди прогресслик, революцияшыл идеядағы адамлар ғана айта алды.

Бердақтың бул „Ахмақ патша“ поэмасы оның коп жыллық творчестволық исининг жумағы деуге болады. Се-

беби бул поэмда шаир озининг дуньяға көз қарасын, турмыстан үйренген блимлерин жумақластырған. Бул поэманы жазарда Бердақ басқада тарихи материалларды қарап шыққан.

Бердақтың поэмаларындағы ахметли бир нарсе халқтың бахыты үшін, азатлығы үшін гурескен батырларды жазғанылығы. Ол халқтың озь азатлығы үшін гурескенин, халқтың батыр улларының образларын котеринкчиликпен суретлейди. Хиуа ханына қарсы котерилген қарақалпақ халқының азатлық гуресине басшылық еткен, халқтың душпанларына, сатылған билерге қарсы гурескен Ерназар Қолдаулы, Амангелди, Гульзар қусаған қахарманлардың исин, ерлақлерин тарилейди. Бердақтың „Ахмақ патша“ поэмасы терең мазмунлы, көлемли, көркем шғарма. Ол қарақалпақ адебиятында айрықша үлкен орын алады.

VII. БЕРДАҚТЫҢ КӨРКЕМ ТЛИ

Көркем адебияттың енг баслы белгисининг брейи—оның тли. Көркем тилсиз, көркем адебият болмайды. Тилди жақсы билмей турны, көлемли, көркем шғарма дорету мүмкин емес. Сонылықтан жазушы тилди үйренеди, оның сөз байлығын файдаланады, оның үшін жазушы халқтың сөйлеу тлин, көркем шғармалардың тлин үйренеди.

Бердақ жасаған даурде изертлеп, оқын көркем тлин үйренгендей қандай материаллар бар еди? Албетте, ол уақларда Европаның, соның ишинде рус халқының маданияты, адебиятыменен Бердақ тикелей таныса алмады. Себеби, Бердақ рус тлин билмейтуғын еди, рус адебиятының нускалары қарақалпақ тлине аударылған жоқ еди, рус маданиятыменен таныс аламлар оғада аз еди, Бердақ блетуғын тиллерге аударылған рус адебиятының айрым шғармалары еле қарақалпақлар арасына көг таралған жоқ еди. Албетте, буинан Бердақтың творчествосына улума рус халқының маданияты туткиллей тасир етпеди, деген жумақ шғаруға болмайды, рус маданияты XIX асирде жасаған қарақалпақ шаирларына улума сияси, тарихи жамнетлик жағдайлар арқалы озининг тасирин тигизди. Бул озь алдына бөлек изертлеуди керек қлады.

Бердақ жасаған даурде қарақалпақ халқының арасына шғыс халқларының турли дастанлары, оның шаирларының шғармалары бир қанша таралды, қарақалпақ шаирларының оқитуғын кташлары усы шаирлардың шғармалары болды. Булардың шғармалары хамь оның көркем тли қарақалпақ шаирларына, соның ишинде Бердаққада тасир ет-

ти. Брақта, булар Бердақтың шғармаларының тилинің негизги белгиси бола алған жоқ. Себеби Бердақ минеткеш жарлы халқтың жрын жырлады. Шғыс халқларының шғармаларының тли Бердақтың оқушылары—минеткешлер ушы жетерлик дәрежеде тусиникли емес еди. Сонлықтан Бердақ тил байлығын қарақалпақ халқының сойлеу тлинен, узак заманлардан баслап кийтырган оғада бай ауз адебиятының тлинен жинады. Озының коркем шғармаларын усылардың тикарында жазды. Бердақтың шғармаларының коркем тли копшилик—минеткеш халққа жақын, оғада тусиникли. Бул Бердақтың коркем тлинің тикарғы қасиети. Бердақтың шғармаларының тли, оның заманасы Ажияздың шғармаларының тлименен салыстырып карағанда, халқтың сойлеу тлине оғада жақын екенін көреміз. Бердақтың шғармаларында араб, парсы тиллерининг тасири аз тездеседи. Бул жағдай Бердақтың шғыс халқларының тиллерин, араб, парсы тиллерин билегенлигинен емес, шғармасын минеткеш халқ копшиликпне арнап жазғандығынан, соларға тусиникли болсын деп халқтың сойлеу тлименен жазғандығынан. Бердақ халқтың сойлеу тлименен жазса да терең мазмунлы, колемли, коркем шғармалар дорете алды. Бердақтың шғармаларында жай сойлеу тлинің созлеринен қиыннан қиыстырган тенгсеулер, ауыстырулар, спатлаулар, метафоралар, артырулар, қайталаулар оғада коп сезлеседи. Маселен, ол кезинде:

Шашың қара, бетиң ашпақ,
Қуадыз кирик, жүннә додақ,
Писте мурын, аузың оймақ,
Келбет жармағ келген келин.

Жәркырайды бетиң аздай,
Туған апаңг селлиң қанлай,
Созың ширин, тилиң налдай,
Перизатпаң артық келип...¹⁾

деп суретлейди. Болмаса: „Сыбыр болма сенгсенг тондай“, „қулағың сырадай“, „аузың урадай, сакалың сорадай, муртың дырдай“²⁾, „шортанға мегзер, шайтанға мегзер, жланға мегзер“³⁾, „буға мойын“, „булты күнди жарық қылған, қара тунди жарқыратқан мисли гаухарь, қыпша бел, пери кби“,⁴⁾ дегенге қусаған суретлеулер копшилик массаға жақын хамь тусиникли.

1) Бердақ. Толық жинақ.	107-бет.
2) Сол қан,	130-бет.
3) „ „	140-бет.
4) „ „	216-бет.

Коркем адебияттың идеялық мазмунын тусиндируде, оның оқушыға тасир етуинде тема, сюжет, образ, композиция, коркемлеу системасы, форма оғада аҳметли нарсе. Булар брименен бри байланысып, шғарманың идеялық мазмунынның куралы болады. Буныңдай бир ыңғай мазмунды корсететуғын коркемлеу системаның бирлиги адебияттың стили деп аталады. Адебияттың стили жамметлик жағдайға карап өзгерип отыратуғын нарсе. Харбир тарихи-жамметлик жағдай адебиятқа жаңға мазмун жаңға стиль киргизуи мүмкин. Бир турли жамметлик жағдайда, бир тлекте, бир мақсетте болған жазушылардың стили де бир болуы мүмкин. Брақ, бул стиль бирлиги харьбир жазушы, шаирдың озине тань өзгешеликтерин бикарға шғармайды. Мие усындай озине тань коркемлеу техникасындағы өзгешеликтерин де жазушының стили дейди. Озь заманындағы жазушыларменен салыстырғанда, асресе Ажиязбенен салыстырғанда Бердақтың шғармаларының озине тань толып атырган өзгешеликтери бар. Бул өзгешеликтер целерден ибарат? Енг алдыменен, Бердақтың темати-касы: минеткеш халқтың аур турмысы, алышылы, мунглы, арзу-арьманы, азатлық ушы туреслери. Екиншиден, Бердақтың шғармаларының кахарманлары—минеткеш халқ, сол минеткеш халқтан шғын азатлықты арьман еткен адам-лар. Ушиншиден, Бердақтың шғармаларының мазмуны адиллик, хақлық, оптамисттик, гуманисттик, халқлық—демократиялық идеяларменен толы. Тортиншиден, Бердақтың шғармаларының копшилиги бай ауз адебиятына тикарланған. Мие бул жағдайлардың барлығы қосылып, Бердақтың адеби стилинің өзгешеликтерин тудырды.

Бердаққа шекем қарақалпақ поэзиясында қосықтың толғау-терме тури, онбир буылы торть қатарлы, сегиз буылы торть қатарлы тура болды. Мие Бердақ усы тикарғы ушы турдпағ ушеуинен де файдаланды. Асресе Бердақ сегиз буылы торть қатарлы қосық турин коп қолланды, оны тағы да рауажландырды хамь жетилдирди. Бул турлер копшилик массаның оқушы, айтуына жейил, тусиникли еди. Соныңменен қатар Бердақ бул турлердинг рифма, ритмдарына коп өзгерислер киргизди. Бердақтың озь кози-менен кормей, бреулерден еситуи бойынша жазған қосық-ларының тортинши қатарының сонғы сози, яғни баян-лаушы „екен“ деген комекши фейил қосылуменен жасала-ды. Маселен, „барған екен“, „корген екен“ болған,, қуса-ған. Бердақтың колемли поэмаларының копшилиги усы турменен жазылған. Бердақтан кейнги шаирлардың коп-

жилиги усы турди коп колланды. Оннан кейин Бердақтың жосықтарының көпчилигинде төртінші қатардың соңғы сөзі барьға қайталан отырады. Бердақ сияси темаға жазылған майда лирикалық поэзияның шебери. Соныменен қатар ол ири көлемли поэмалардың да шебери. Асресе оның «Ахмақ патша» поэмасы оғада шебер құрастырылған композиция. Ол поэма логикалық жақтан бри менен бри тғыз байланысқан харь турли болимлерден құралған. Бул болимлердеги хадиселер бринен бри шығып, брименен бри байланысып жүреді.

ЖУМАК

Бердақ қарақалпақ халқының уллы шаиры. Оның шғармаларының тематикасы оғада бай. Оның поэзиясына қарақалпақ халқының пүткил бир асир ишиндеги сияси-экономикалық хамь жамиятлик турмысының ашық картинасы жатыр. Ол талантлы бир шаир болып қалмастан, соныменен қатар озін жасаған дәурдинг реалист сыншысы болды. Бердақтың шғармаларының тикарғы мотиви қарақалпақ халқының жамиятлик омирин, аянышлы аур турмысыпжырлауға бағышланған. Ол халқтың қуанышына да, қайғысына да ортақ болған, соны жырлаған „сахраның билбили“ болды. Бердақ қарақалпақ халқының басындағы қайғылы, қара думанның, тунерген сияси теңгизликтеңг, зулымлықтың, харь тараптеме езуншиликтеңг, адилсизликтеңг хадден асқан дәуринде жасады. Ол озиниң сондай қара булт тунерген аур заманда жасағанына налыды. Халқты буныңдай аур турмысқа гриптар қылған хак, бай, аталық, молла, ишан, байларға, улума езуншилерге лағнат айтты, олардың жаузлық ислериниң бет перделерин ашып таслады. Халқты жақсы турмыс үшін гүреске шақырды. Халққа хызмет еткен, халқ исине, халқық, адиллик ислерге басшылық еткен халқтың адули улларын ардақлады. Жасларды адептеңг, икрамлы, бинмля, кишипейл болуға, халқ үшін хызмет етуге шақырды. Халқ иси үшін турақлы, сабырлы, марты, батыр болуға, хадам минетти суйуге шақырды. Ол адули ана, қадирли келин, жас қызлар еркин болса екен деп қатын-қызлар азатлығын жақлады. Бердақтың тли бай, халққа тусиникли, сулу майда лирикалық қосықларынан баслап, ири, көлемли көркем шғармаларына шекем мазмун халқтың хиялинде идея болған еркин, азат, бахытлы турмыс умитлерименен тедди. Сонлиқтан да халқ оны оғада жақсы корди. Бул жөниде шаир:

„Бердимурат айтар коре алмай жақты,
Оли кетер болды ашымай бахты.
Бердимурат халқты, халқ—Бердақты
Жалғызиндай корер жанныан жақсырақ“—

деп жазған еди. Бердақ қаншама аур турмыста жасаса да, теңгизлик тапшаса да хеш уақта қайғыға, уайымға берилмеди; келешектен умит узбеди. Шаир:

„Ашылған гул гушшалаған,
Ишине билбил сайраған,
Кунлердинг нуры жайнаған,
Жақты дунья маған керек“—

деп олип кетти. Албетте, ол уақытта Бердақтың бул тдеги, арманы орынланған жоқ. Текте, уллы Октябрь социалистик революциясынан кейин, коммунистлер партиясының басшылығы астында, совет хукамети тусында ғана қарақалпақ халқы асирлер бойы куткен арманына жетти, сияси теңгизликтеңг, милли езилушликтен барқулла азат болды, кунинг нуры жайнаған, бахытлы, азат, еркин турмысқа жетисти. Уллы косемимиз Сталяның кун-бе-кун етип отырған аталық гомхорлығының арқасында, қайта туған қарақалпақ халқының социалистик экономикасы, милли маданияты тарихта болмаған тамаша табысларға жетисти. Енди Бердақтың шғармалары бахытлы совет халқының алтын газинесине косылды, халқтың суйиң оқатуғын ктабына айналды.

1875
1876

1877

1878

И. Да
Лименя
Бул жө-